

4. ODEZÍRÁNÍ

Odezírání hlásek, mluvené řeči a metajazykových prostředků reprezentuje přijímání informací zrakem a chápání jejich obsahu na základě pohybů mluvidel, mimiky obličeje, gestikulace rukou a celkových postojů těla, situačních faktorů a kontextu obsahu mluveného.

„Odezírání je vnímání orální mluvy zrakem a její chápání podle pohybů úst, mimiky tváře, výrazu očí, gestikulace rukou i celého těla“ (Sovák, 1965, s. 251). Další Sovákova definice z roku 1978 má charakter spíše komplexního vymezení (s. 42): „Řeč druhých lidí vnímá neslyšící odezíráním mluvních pohybů, mimiky, gestikulace, vnímáním celé aktuální situace, hodnocením situace předchozí i toho, co bude pravděpodobně následovat.“

„Odezírání je sledování mluvené řeči v prostorových dimenzích,“ je definicí Grausové (1988) a můžeme ho chápat jako komplexní čtení:

- odezírání viditelných artikulačních pohybů mluvidel,
- pohybů celého těla,
- celkového postoje mluvčího,
- proměnlivé vzdálenosti mezi komunikujícími,
- pauz v čase mluvení,
- odvozování významů viditelných artikulačních pohybů mluvidel, při odezírání artikulačních pohybů pomáhá sledování mimiky a gestikulace.

John Bulwer v roce 1648 definoval odezírání následujícím způsobem: „Slyšení očima je delikátní umění, kterým může bystré a pozorné oko na základě pohybů rtů rozumět všemu, co mluví kterákoli osoba.“

Odezírání ovšem nemůže nikdy zcela nahradit sluch, je jen jeho nedokonalým zastoupením. V profesionální péči o sluchově postižené v průběhu uplynulých dvou století se vytvářely různé názory na možnosti využití odezírání. Od naprostého odmítání, kdy se tato možnost dorozumění nahrazovala prstovou abecedou či psanou podobou mluveného jazyka, až po velmi precizně vypracované metodiky nácviku (Anglie).²¹ Uváděné definice představují široké využití zrakové cesty k přijímání informací. Starší názvy označovaly komunikaci odezíráním pouze jako „lipreading“ (John Bulwer, Anglie, 1648), „odčítání z úst, odpatřívání, odzírání“ (Malý, 1940), „Ablesen – odčítání, Lippenlesen – čtení ze rtů, Mundablesen – čtení z úst“ (německá škola) (Janotová, 1981). U nás se touto problematikou zabývali Flég! (Revue pro vzdělání a výchovu hluchoněmých,

21 Vývoj názorů na odezírání prošel celou řadou etap a formoval se do následujících metod: **Odezírání analytické** dominovalo ještě počátkem našeho století. Jeho východiskem byla myšlenka, že odezírání lze v každém ohledu srovnávat s psaným textem, a že každému fonetickému prvku mluvy odpovídá specifický obraz mluvidel. Klíčem odezírání byla faciální abeceda (obličejová abeceda). Neslyšící měl odezírat tak, jako by četl hlásky napsaných slov. Podcenil se ovšem fakt, že písmena jsou jednoduchá a standardní v každé situaci, zatímco hlásky a jejich faciální obrazy jsou individuálně odlišné (každý vyslovuje jinak), mění se dále v závislosti na hláskovém prostředí (jiný ústní obraz má izolované vyslovená hláska a jiný obraz má v mluvním celku). Čist písmena mechanicky lze, ovšem čist ze rtů bez porozumění možné není. Jsou i hlásky, které odezíratelné nejsou. Analytické metody odezírání používali stoupenci tzv. metod konstruktivních (hláskovacích) při výuce řeči (Sovák, 1965). Úspěšnost této metody je limitována optimálními podmínkami: pomalá a výrazná artikulace, dokonalý zrakový kontakt, osvětlení, konverzační vzdálenost. Plynulý rozhovor nelze analyticky odezírat. **Odezírání syntetické**, na rozdíl od potřeby sledovat hlásku po hlásce (mechanický, technický postup), je zdůrazněné a nepřesné; zdůrazňuje psychickou, rozumovou stránku, dohad na základě viděného. Zrakovou jednotkou při syntetickém odezírání není pouze kiném hlásky nebo hlásek, ale mnohem širší vizuální obraz, který odpovídá souhrnu nejvýraznějších pohybů mluvního ústrojí při pronášení slova nebo věty. Pro toto odezírání je příznačná i rychlost. Metodika nácviku je založena na globálním vnímání, což je užitečné zejména na začátku vyučování dětí, které se rychle naučí globálně odezírat některá slova: denní frazeologie, jména spolužáků, učitelů, jednoduché pokyny, které usnadňují komunikační orientaci. Vyučování artikulace vytváří základ k pochopení optických obrazů. Odezírání spočívající podle Sováka (1965) na vnímání úplných optických obrazů slovních celků není již odezíráním analytickým, ale syntetickým.

němých, r. v. 1926, 1927, 1928), Gaňo (Slovenský učitel, 1945), Souček (Efeta, 1934) a další. Jako nejvýznamnější lze v historii hodnotit práci Malého *Odezírání, most mezi ohluchlými a slyšícími* z roku 1940, vydanou Spolkem pro péči o slabomyslné v Praze, a dále pak práci Svačiny *Odezírání ve výchově a vyučování hluchoněmých*, vydanou v Plzni v roce 1936.

Člověk se sluchovým postižením zrakem vnímá hlavně pohyby mluvidel a přijímá je jako kinémy. Pohyby mluvidel nejsou optimálním nosičem akustického signálu. Tím je hlas modulovaný a modifikovaný do hlásek, ale hlavně do mluvních celků. Při odezírání mluveného projevu přebírají pohyby mluvidel funkci signálů řeči. Kiném podle Aliche (1969 sec. cit. Sovák, 1970) je **jednoduchý mluvně pohybový útvar, zrakem odlišitelný od jiných mluvně pohybových útvarů. Jednomu kinému neodpovídá jediný foném, ale několik fonémů.** Samohlásky lze odezírat s poměrně velkou jistotou, jsou oporou odezírání. Ze souhlásek je víceméně možno spolehlivě určit zrakem jen asi třetinu. Kinémů je jedenáct, čtyři pro samohlásky („a, á“, „e, é“, „i, í“, „o, ó“ + „u, ú“) a sedm pro souhlásky (v některých literárních pramenech se uvádí osm): „p, b, m“ – bilabiální kiném, „f, v“ – labiodentální kiném, „t, d, n, ť, d, ň“ – lingvoalveolární kiném, „s, z, c, ř“ – kiném ostrých sykavek, „š, ž, č“ – kiném tupých sykavek, „l“, „r“, „j“ – lingvoalveolární a vibrační kiném a někdy se uvádí jako samostatný kiném pro „j“ a sedmý kiném – velární pro „k“, „g“. V průběhu plynulého mluvení v důsledku koartikulačních faktorů se vizuální obrazy hlásek vzájemně ovlivňují a mění. Kinémy nejsou stabilní. Navíc některé hlásky a některé fonémy nejsou vůbec viditelné, například „h“, „ch“ a velární „n“ nemají vůbec svůj kiném.

Modifikace hlasu mluvidly, tedy artikulace hlásek z hlediska možností odezírání, zprostředkuje obsah sdělení se značnými mezerami. U každého slova se

Odezírání doplněné je metoda využívající k doplnění mezer ve vizuálních obrazech slov prstové znaky. Tuto metodu uvedl do praxe dánský učitel Forchhammer (1860–1938), který byl přesvědčen, že odezírání k chápání obsahu mluvy pouze na základě vizuálních obrazů slov nestačí. Podle něj bude odezírání úspěšné pouze tehdy, bude-li doplněno prostředky, které usnadní identifikaci těch hlásek nebo částí slov, které jsou zraku nepřístupny. Vytvořil tedy „Hand-Mund systém“ jako jistý druh fonetické abecedy, znázorňující tu činnost mluvidel, která je zrakem neodezíratelná. Odezírání doplněné je ale obecně každé odezírání doplněné jakoukoli pomocnou metodou: písmeny, pomocnými artikulacími znaky, prstovou abecedou a podobně.

vzhledem k neúplnosti ústního obrazu nabízí řada významů, u každé věty řada variant. Dochází ke mnohoznačnosti při dešifrování obsahu výpovědi.

Modulační faktory mluveného projevu mohou dále doplňovat mezery vizuálních obrazů. Ovšem síla hlasu (intenzita) se v průběhu běžného mluvního projevu odezírat nedá. Tempo řeči má své optické vyjádření a lze ho zrakem sledovat a stanovit. Vizuálně lze postřehnout a diferencovat dlouhé a krátké slabiky, i když to není spolehlivé při rychlejším tempu mluvení. Nastavení mluvidel při rychlejším tempu mluvení zaujímá v předstihu postavení následující hlásky, a tím může dojít ke zkreslení. Podstatné pohyby pro tempo mluvení jsou pohyby hrtanu, měkkého patra, jazyka a čelistí. Melodie řeči, barva hlasu, citový přízvuk se možností odezírání zcela vymykají.

Odezírání jako psychofyziologický jev můžeme chápat jako zrakové vnímání, které slouží ke zvláštnímu způsobu příjmu informací. Podle Potměšila (1986) to je velmi obtížná činnost myšlení, která v sobě zahrnuje řadu procesů. Solovjev (1977) definuje tři složky, které má mechanismus odezírání:

1. **Zrakové vnímání řečových pohybů, které je podporováno oživením příslušných zrakových obrazů v paměti.**
2. **Opakování těchto pohybů v mysli přeneseně a oživení příslušných kinestetických obrazů v paměti.**
3. **Předvídání a přepracování přijímané informace se zřetelem k jazykovému a mimojazykovému kontextu a pochopení obsahu této informace.**

V daném kontextu se odezírání jeví jako značně nedokonalá možnost dorozumívání, je ale založena na myšlení v neobvykle široké formě a její úspěšnost závisí na celkovém jazykovém vývoji. Tato činnost musí mít globální charakter, podporovaný doplňujícími pomůckami.

Základem úspěšného odezírání je v první řadě anticipace (lat. anticipo, -are = pochopit předem). **Odezírající anticipuje myšlenkový obsah odezíraného mluveného projevu. Aby se anticipace mohla uplatnit ve správné míře, musí mít sluchově postižený zúžené, jinak velmi široké spektrum možností k výkladu obsahu odezíraných vět. K tomu potřebné informace lze zajistit pomocí:**

- **mimiky a gestikulace mluvčího,**
- **odborné nebo věcné znalosti věci, tématu,**
- **tím, že neslyšící předem zná téma rozhovoru, čímž se redukuje výřez užité slovní zásoby,**
- **kontextem, souvislostí věcnou nebo logickou, danou společenskou situací, apod.**

Rozhodujícím činitelem při odezírání je schopnost předvídat a také na základě již odezřeného logicky doplňovat mezery, bílá místa, mnohoznačnosti v přijímané informaci. Odezírání je proces, který probíhá v komplexních mluvních celcích. Sovák (1978) hovoří o celostním odezírání. Možnosti odezírání jsou dále limitovány rozsahem slovní zásoby a jazykovým vývojem hlavně v oblasti morfologické a syntaktické. Odezírání je schopnost, která v sobě zahrnuje nadání i výkon. Potřebné nadání se v tomto smyslu vztahuje hlavně na rozvoj řeči a celkovou komunikativnost jedince. Výkon je podmíněn a ovlivněn vnějšími podmínkami, intenzitou potřeby se dorozumět a dosaženou úrovní nácivku této velmi těžké a náročné komunikační dovednosti.

4.1 Vnější a vnitřní podmínky odezírání

DO KATEGORIE VNITŘNÍCH PODMÍNEK PATŘÍ:

Dosažená úroveň vývoje řeči. Rozsah a flexibilita slovní zásoby. Odpovídající gramatický vývoj řeči. Přesnost pojmového myšlení. Emoce a stav organismu. Pozitivní citový kontakt mezi profesionálem a dítětem, nebo i dospělým klientem, jež je základem komunikační apetence a ochoty k této náročné a vyčerpávající činnosti. Jestliže jsou mluvčí a odezírající unavení, nervózní, nesusoustředění, je odezírání ztížené, až nemožné. Výkonnost odezírání podmiňují i sociální zkušenosti a úroveň sociálních vztahů.

DO KATEGORIE VNĚJŠÍCH PODMÍNEK ZAŘAZUJEME NÁSLEDUJÍCÍ:

Dokonalý a nepřerušovaný **zrakový kontakt**. Základní podmínkou je tady **dobré osvětlení obličeje mluvčí osoby, nejlépe natočením obličeje proti**

zdroji světla tak, aby nevznikaly stíny. Ideálním osvětlením je denní rozptýlené světlo. Z hlediska hygieny školního prostředí dle Vyhlášky Ministerstva zdravotnictví 410/2005, kterou se stanoví hygienické požadavky na prostory a provoz škol, mají mít učebny 400–500 luxů, tělocvičny pro výuku a závodní sporty osvětlení v intenzitě 200–300 luxů, klubovny, odborné pracovny a dílny 200–300 luxů. Nároky na dobré osvětlení v případě dětí se sluchovým postižením jsou uváděny v horní hranici státní normy a týkají se všech prostor, kde se děti pohybují, tedy i jídelny nebo ložnice a herny. Podle Janotové (1991, 1996, 1999) je kvalita přirozeného osvětlení ovlivňována řadou objektivních činitelů: například umístěním školy jak z hlediska světových stran, tak i lokálních podmínek (úzká ulice, vysoké sousední domy apod.), velikostí oken, orientací místnosti. Velmi zajímavé je i zjištění Fišera (sec. cit. Janotová, 1991, 1996, 1999) o významném vlivu znečištěných okenních tabulí na zhoršení přirozeného osvětlení: „Znečišťování okenních tabulí ve městě za deset dní snižuje kvalitu přirozeného osvětlení místnosti o 55 %, za 28 dní o 80%.“ Snižování světelné výkonnosti je dáno mimo jiné i zaprášením žárovky, zářivky nebo stínidla lampy.

Doporučovaná **konverzační vzdálenost** se pohybuje mezi 0,5–4 metry. Je dána individuálně, závisí na věku i na zkušenostech mluvících a odezírajících, na stavu zrakové funkce i na stupni a kvalitě osvětlení. U malých dětí se konverzační vzdálenost zkracuje. U dospělých osob nebo při odezírání formálního typu je konverzační vzdálenost delší. Je důležité **hledat optimální vzdálenost individuálně tak, aby artikulační pohyby a potřebné podpůrné složky komunikace byly zrakem dobře rozlišitelné.**

Dále je žádoucí, aby **výšková úroveň hlavy mluvícího a odezírajícího** byla přibližně stejná. Čím je konverzační vzdálenost menší, tím je tento požadavek důležitější. Při rozhovoru s dítětem ve vzdálenosti 0,5 m se doporučuje dodržet vzájemnou rovinu očí odezírajícího a úst mluvícího. Při větší vzdálenosti se připouští odezírání mírně zespodu. Mluvidla odezíraná shora působí potíže i zkušeným odezírajícím.

Vizuálně přiměřená mluvní technika. Důležitou podmínkou je správná artikulace. Jakákoli nesprávná artikulace ztěžuje odezírání. Artikulace má být mírně zvýrazněná (ne na úkor přirozenosti), mírně zpomalená a pečlivá. Tem-

po řeči se upravuje vzhledem k odezírajícím, zvyšuje se postupně tak, aby se blížilo normě. Děti, žáci i dospělí si zvykají odezírat postupně z různých stran a různých úhlů, nejen z očí do očí a učí se odezírat od různých osob. Artikulační pohyby různých osob jsou rozdílné i při pečlivém mluvení. Při mluvení nesmí mluvící neúměrně pohybovat hlavou.

Mezi odezírajícím a mluvícím nesmí být překážka, jako například výrazně gestikulující ruce, hořící cigareta, sluneční brýle, žvýkačka, jídlo v ústech. To vše odpoutává zrakovou pozornost a mění artikulační pohyby. Mluvící, kteří mají zubní protézu, ji musí mít založenou. Mluvící by měl mluvit spisovně, respektive svůj slovník a frazeologii přizpůsobit regionálnímu nebo místnímu jazyku. Vousy a plnovous zakrývají artikulační pohyby.

Podpůrné složky odezírání. Celkový výraz obličej je velmi důležitým doprovodem rozmluvy. Má být snadno čitelný. Ovšem ne každý obličej vyjadřuje to, co prožívá, nebo to, o čem se mluví. Lidé od narození nevidomí nemají v obličejí takový citový, mimický výraz jako je tomu u intaktních osob. Lidé prelingválně neslyšící mají v jistých situacích jiný výraz obličej ve srovnání se slyšícími. Výraz duševně nemocných je rovněž jiný. Lidé po poraněních mozku mohou mluvit jinak ve srovnání se svými dřívějšími projevy (Grausová, 1988). Zrakový kontakt a výraz očí jsou podle Janotové (1991, 1996, 1999) velmi důležité, chceme-li navázat kontakt s malým sluchově postiženým dítětem. Vstup do zorného pole dítěte je nezastupitelný při navazování zrakové komunikace a je potřeba omezit vyvolávání pozornosti dítěte kontaktními dotyky. Nasměrováním pohledu, výrazem očí lze dítě instruovat v činnosti, společně s výrazem obličej dotvářet obsah výpovědi. Mimikou může být dítě stimulováno ke komunikaci. Výraz očí někdy dokáže nahradit i odezírání mluvních pohybů. K doplňování sdělované informace slouží přirozená gesta typu gest ukazovacích (pojd', tam, ano, ne, ukázání části těla, předmětu, směru), jednoduchých gest zobrazovacích (pocity, vzdálenosti, rychle, pomalu) a doprovodná gestikulace k obsahu sdělovaného.

Strnadová (1996) uvádí, že všechny faktory odezírání se uplatňují současně, ovlivňují se a doplňují. Strnadovou uváděné vnitřní a vnější podmínky pro odezírání (s. 45–180) jsou shrnuty v následující tabulce.

fyzilogické	Neporušené zrakové a mentální funkce, využitelnost zbytků sluchu ve frekvenční oblasti lidské řeči, schopnost využití vibračního vnímání, funkce CNS, celkový stav organismu jak dočasný, tak trvalý.
technické	Zkušenost a efekt tréninku v odezírání.
psychické	Vrozené předpoklady a pozornost ve všech fázích: zaměření, rozsah, intenzita a trvání, postřeh i pohotovost. Schopnost převádění zrakových signálů do pojmů. Stav paměťových funkcí ve všech fázích. Schopnost myšlenkových operací. Vrozené předpoklady pro rozvoj dorozumivacích dovedností. Aktuální psychický stav jedince: emoce, bdělost, únava.
verbální	Dosažený stupeň dorozumivacích dovedností jak v době ztráty sluchu, tak v okamžiku dorozumívání. Slovní zásoba, úroveň gramatiky jazyka, znalost věcného kontextu, znalost frazeologie, komunikační zkušenost.
nonverbální	Úroveň schopnosti chápat mimojazykové komunikační prostředky.
věkové	Stav vývoje funkcí organismu v době ztráty sluchu, další jeho vývoj a stav biologické zralosti jako podmínka pro výkonnost zrakových a psychických funkcí. Věkem podmíněna schopnost odezírat a porozumět.
sociální	Schopnost chápat situační kontext, úroveň přímých zkušeností z komunikace, zprostředkovaných zkušeností z výcviku odezírání, sociální zralost, sociální inteligence.
externí technické	Konverzační vzdálenost a pozice, způsob mluvení – artikulace, rytmus a tempo řeči, momentální situace, osvětlení, zrakový kontakt.

Vnitřní a vnější podmínky odezírání (Strnadová, 1996, 2008, s. 12, upraveno)

4.2 Stupně a složky odezírání

ODEZÍRÁNÍ IDEOVIZUÁLNÍ, GLOBÁLNÍ, PASIVNÍ, PRIMÁRNÍ

Dítě se sluchovým postižením při odezírání sdružuje faciální obraz (lat. *facies* – tvář, obličej) s představou, nikoli s artikulovaným slovem. Slova ještě nezná (Sovák, 1965, 1965, 1970). Je to jednoduchá vstupní forma odezírání, při níž dítě na základě častého opakování zvládne význam několika komunikačních situací. Její využití má omezenou míru v odezírání jmen několika dětí, dospělých a výrazů běžné frazeologie: dobrý den, děkuji, ano a ne apod. Tento stupeň odezírání je přirozenou a účinnou přípravou na globální vyučování mluvené řeči. Význam tohoto stupně odezírání je následující:

- Umožňuje dítěti se sluchovým postižením porozumět se záhy se slyšícím okolím.
- Je podnětem k časně výchově zraku a soustředěné pozornosti (Sovák, 1970).
- Je prostředkem k vytvoření základů pojmotvorného procesu.

ODEZÍRÁNÍ VIZUÁLNĚ FONETICKÉ, TECHNICKÉ, LEXIKÁLNÍ

Tohoto stupně odezírání dosahuje dítě nebo jedinec se sluchovým postižením jednak, když začíná mluvit, v období vyvozování hlásek a slov, a pak také na začátku metodického nácviku odezírání u později ohluchlých osob. Používá se ho při artikulačních cvičeních zaměřených na izolované prvky, na slabiky a skupiny hlásek, při zdokonalování artikulace, při nácviku nových nebo obtížných slov, kde je důležité i vizuálně technické zapamatování. Důležitost této formy odezírání je podle Sováka (1978) omezena, protože odezírání je především rozumová činnost. Jenom zpočátku lze zaměřovat nácvik k tomu, aby člověk se sluchovým postižením identifikoval všechny viditelné a luštitelné artikulační pohyby. Postupně je veden k tomu, aby doplňoval mezery ve vizuálních obrazech rozumovou činností.

ODEZÍRÁNÍ IDEATIVNÍ, ROZUMOVÉ, INTEGRÁLNÍ

Základem tohoto nejvyššího stupně odezírání je poznávat faciální formu mluveného slova, uložit do zrakové paměti globální obraz slova nebo celé věty a z celku usuzovat na význam, obsah sdělení, výpovědi. Z celkového pochopení obsahu výpovědi lze pak doplňovat to, co nelze odezřít. Odezírání se tak stává nejen vizuálně fonetickým, ale dostává komplexní a konečnou formu. Analýzou procesu odezírání v nejvyšším stupni lze rozlišit dvě oblasti:

1. fond vědomostí (znalost řeči, věcné znalosti z oboru, o němž se hovoří),
2. schopnost myšlenkových operací a činností (osvojení funkcí potřebných při odezírání – Lindner, in Sovák, 1965).

Pro úspěšnost a součinnost obou oblastí je potřebná znalost řeči. Ovšem nejde jen o její lexikální rozsah, ale také o přiměřenou znalost syntaxe plynulého

mluvení. Není nezbytné, aby si sluchově postižený osvojoval fond vědomostí pouze orálně, dokonce ani výlučně slovní vstup není podmínkou. Významnou roli sehrává pojmotvorný proces stimulovaný přirozenou komunikací ve znakovém českém jazyce.

Složky odezírání

V praktickém nácviku odezírání se vyčleňují obvykle dvě základní složky odezírání. Je to složka technická a složka psychická. Co je jejich podstatou a jaká je jejich vzájemná podmíněnost?

TECHNICKÁ SLOŽKA ODEZÍRÁNÍ

Důležitou podmínkou techniky odezírání je viditelnost, která není u všech hlásek stejná. Samohlásky dominují svou viditelností, jsou dobře vnímatelné a jsou tzv. kostrou vizuální části mluvy. Vizuální mechanismus tvoření samohlásek je mnohem jednodušší ve srovnání se souhláskami. Výdechový proud vychází volně z úst. Samohlásky se od sebe vzájemně liší jenom velikostí čelistního úhlu, zaokrouhlením nebo zaostřením tvaru úst, pohybem jazyka dopředu nahoru nebo dozadu nahoru. Ke vzájemným záměnám samohlásek dochází zřídka a pokud ano, tak pouze v důsledku koartikulačních faktorů. Hlavní oporou optického poznávání hlásek jsou:

- rozměry a utváření ústního otvoru,
- pohyb spodní čelisti a její vzdálenost od nepohyblivé horní čelisti, vzdálenost mezi řezáky,
- tváře, jejich pohyby a výraz celého obličeje (Hála, Sovák, 1962).

Souhlásky se vzájemně pohlcují v podobných ústních obrazech. Na základě typických vizuálních obrazů a typických artikulačních pohybů se dělí do kinematických skupin. V rámci jednotlivých skupin není možné diferencovat navzájem hlásky pouze pomocí zraku. Ty hlásky, které sluchově postižené dítě může identifikovat zrakem, tvoří tzv. body optické opory odezírání. Tyto opěrné body lze najít v každém slovu. Ve slově „mraky“ tuto oporu tvoří „m – a – y“. Ve slově

„horská“ jsou oporou „o – s – á“. Takové opory jsou vytvářeny především samohláskami. Ze souhlásek jsou dobře viditelné retoretní, retozubní a některé alveolární souhlásky.

Kinémy pro samohlásky jsou tyto:

1. „a, á“,
2. „e, é“,
3. „i, í“,
4. „o, ó“, „u, ú“.

Kinémy pro souhlásky jsou tyto:

1. „p, b, d“,
2. „f, v“,
3. „t, d, n“,
4. „s, z, c“, „ř“,
5. „š, ž, č“,
6. „l, r, j“,
7. „k, g“.

V první skupině jsou retoretní „p, b, m“, které mají stejný ústní obraz, jsou ale dobře viditelné a je možné využít tyto minimální rozdíly mezi nimi. Při hlásce „p“ jsou rty pevně sevřeny a mírně napjaty, při „b“ nejsou rty tak silně sevřeny, retní závěr je měkčí. V proudu plynulého mluvení tento rozdíl ale může zaniknout. Hlávka „m“ má sice stejný ústní obraz, ale odlišný způsob artikulace. Je to hlávka trvalá, přičemž „p, b“ jsou typická explosiva. Nosovou rezonanci této hlávky často zvýrazňujeme fonomimickými, pomocnými artikulačními znaky rukou.

Ve druhé skupině kinémů jsou retozubní „f, v“. Při jejich artikulaci jsou ústa pootevřená. Horní ret je nadzvednut, je vidět horní řezáky. Spodní ret se opírá o horní řezáky a úžinou proudí vzduch při „f“ nebo vzduch a zvuk při artikulaci „v“. Ústní obraz obou hlásek je sice identický, ale poskytuje dobrý opěrný bod pro odezírání.

Třetí kiném tvoří alveolární přední hlávky „t, d, n“. Při jejich artikulaci jsou rty nepatrně otevřené, hrany dolních a horních řezáků jsou nad sebou. Ústní koutky

jsou mírně roztaženy. Hrot jazyka se opírá o zadní stěnu horních řezáků nebo přední části dásně a tvoří tam pevný uzávěr. Tento závěr vzduchový artikulační proud při „t“, vzduchový a zvukový při „d“ rozrazí a jazyk se posune dolů. Při tvoření nosovky „n“ je závěr trvalý, otevřou ho až následující hlásky. Vzájemně jsou tyto hlásky opticky zaměnitelné. K jejich diferenciaci se používají vizuální znaky. Obdobný postup platí i pro jejich měkkou variantu – hlásky „ť, d', ň“.

Další dva kinémy tvoří sykavky úzké „s, z, c“, k nimž se přiřazuje vizuálně podobné „ř“, a široké sykavky „š, ž, č“. Tyto kinémy se opticky výrazně odlišují tvarem rtů, vzdáleností řezáků a polohou jazyka. Při úzkých sykavkách a při „ř“ jsou ústní koutky výrazně roztaženy do úsměvu, horní a dolní řezáky jsou zlehka přiloženy na sebe. Při plynulém mluvení je mezi zuby malá mezera. Hrot jazyka se lehce dotýká zadní stěny dolních řezáků. Široké sykavky jsou opticky charakteristické prodloužením ústní dutiny a sešpulením rtů do kroužku. Zuby jsou od sebe výrazněji vzdáleny. Jazyk se posune více dozadu a vzhůru. Tím se i hrot jazyka dostává do vyšší polohy a vytváří širší úžinu s patrem ve srovnání s úzkými sykavkami. Při tomto optickém obrazu vznikají široké sykavky. Vzájemné optické rozdíly mezi úzkými a širokými sykavkami lze v proudu plynulého mluvení zvýraznit pouze doplňujícími fonomimickými znaky.

Při artikulaci hlásky „l“ jsou ústa mírně otevřená, zuby jsou od sebe vzdáleny. Ústní koutky jsou roztaženy. Hrot jazyka se opírá o dásně až zadní stěnu horních řezáků. Artikulační výdechový a zvukový proud vychází po obou stranách jazyka. Hrot jazyka je z hlediska optického vnímání v klidu, na rozdíl od jeho vibrace při „r“. Ústní obraz se ovšem v proudu plynulého mluvení dost výrazně přizpůsobuje svému hláskovému okolí. Tento problém je nejméně výraznější při hlásce „j“, kterou je třeba téměř vždy zvýraznit i pomocným vizuálním znakem. Zrakem nepostřehnutelný je i artikulační pohyb vytvářející velární hlásky „k, g“. To je běžným podnětem k přehnané a příliš zvýrazňované artikulaci, aby se tak umožnilo jejich odezírání.

Shoda a podoba ústních obrazů skupin hlásek sdružených do kinémů sehrává významnou roli v možnostech odezírání. Tím je dána složitost techniky odezírání mluvené řeči. Ústní obrazy hlásek jsou navíc opticky ovlivňovány koartikulačními faktory, hláskami svého hláskového okolí, a navíc tu působí i asimilační vlivy. Ty mění nejen optický ústní obraz, ale i způsob artikulace.

PSYCHICKÁ SLOŽKA ODEZÍRÁNÍ

Mezery, nedostatky a neúplnost ústních obrazů je třeba doplňovat tak, aby mohl vzniknout srozumitelný, smysluplný celek. Tomu napomáhá psychický činitel. Ten, kdo odezírá, spolomluví s tím, kdo k němu mluví. Jestliže spolomluví, tak i spolumyslí, protože hledá smysl ve fragmentech vizuálních informací. Zrakem vnímá pohyby mluvidel a celý komunikační prostor tak, aby vizuální obrazy naplnil obsahem a zařadil je do myšlenkového celku. Odezírání mluvené řeči sluchově postiženým je výkonem celé jeho osobnosti.

Ke zvládnutí určitých znalostí a dovedností jsou nevyhnutelná cvičení a procvičování. Totéž platí i pro zvládnutí odezírání. Logické souvislosti obsahu mluvního celku ulehčují odezírání. Žák lépe odezírá v okruhu poslední učební látky, dospělý lépe odezírá dané aktuální téma. Lépe se odezírá v přizpůsobených podmínkách, hůře v běžném, standardním společenském styku, kde je běžná častá změna tématu. Tady vznikají mezery, okna, trhliny v proudu plynulého mluvení a odezírání.

Úmyslná a soustředěná pozornost při odezírání je velmi vyčerpávající. Udává se, že odezírání řeči je desetkrát náročnější psychický proces než běžné naslouchání zvukové mluvené řeči. Psychická složka odezírání, tedy obsahové doplňování mezer v neúplných ústních obrazech a kombinační schopnost se vyvíjejí a zdokonalují v souladu s celkovým jazykovým vývojem.

Vzájemný poměr technické a psychické složky odezírání řeči není hodnocen stejně. V současnosti se při nácviu odezírání věnuje větší pozornost psychické složce, zatímco v minulosti učitelé sluchově postižených více dbali na mechanickou pohotovost než na logické doplňování neúplných ústních obrazů a kombinační schopnosti.

4.3 Metody odezírání

Logické doplňování neúplných ústních obrazů je možno označit jako svépomoc při odezírání řeči. Otázkou je, zda se tato svépomoc uplatní, když se člověk se sluchovým postižením setká se slovem novým, neznámým, nebo se složitějším syntaktickým vyjádřením. Tady je namísto pomoci partnera v komunikaci.

Z tohoto hlediska rozeznáváme následující metody odezírání řeči:

- metoda čistého odezírání,
- metoda s příležitostnou, částečnou pomocí,
- metoda odezírání se systematickou simultánní pomocí.

První metoda čistého odezírání je založena na absenci jakékoli pomoci při odezírání. Ve svém extrémním pojetí je založena na předpokladu existence dokonalé vizuální ústní abecedy, kterou lze z úst „číst“. V této podobě není uplatnitelná v běžné konverzaci, používá se pouze při nácviku izolovaných slov. Ale i tady je třeba vytvořit podmínky pro čisté odezírání, je třeba „zviditelnit“ všechny hlásky. To se děje nejčastěji přehnanou artikulací až neestetickými grimasami, pomalým tempem řeči, někdy až hláskováním nebo slabikováním, přičemž se méně uplatňuje psychický činitel. Na základě zjištění Potměšila (1990) lze rovněž uvést, že při praktickém využití této metody vzniká v komunikaci odezíráním příliš mnoho mezer, které lze jen těžko doplnit myšlením, logickými vztahy apod. Velmi jsou znevýhodněny děti, které jsou stíženy těžkou vadou sluchu a jejichž schopnost odezírat řeč je problematická. Pokud by tyto děti byly odkázány pouze na vyučování mluvenou řečí, tím by se jim vlastně uměle bránilo plně se rozvinout z hlediska vzdělání a nakonec i výchovy. V tomto smyslu je zajímavé zjištění Conrada (1979), že odezírání je schopnost a nezávisí na mohutnosti sluchové ztráty. Sledováním schopnosti odezírat ve skupině slyšících a neslyšících dětí zjistil navíc srovnatelné výsledky.

Ke kompenzaci nedostatků odezírání je potřeba určité minimální míry pomoci. Místo hláskování nového nebo neodezíratelného pojmu lze použít jeho psanou podobu. Člověk se sluchovým postižením si z napsaného slova nebo věty doplní mezery v ústních obrazech. Pro zviditelnění obtížných úseků lze využít také kterékoli prstové abecedy.

Slovo nebo větu je nevyhnutelné vymezit i pojmově. To platí obzvláště u dětí s těžkým sluchovým postižením. Pro lepší odezírání se doporučuje současně procvičit artikulaci slova, pro vymezení pojmového obsahu, a tedy porozumění, využít znaku českého znakového jazyka a doplnit toto schéma psanou

podobou. Asociace ústního obrazu s ostatními modalitami pojmu později zkvalitní odezírání v konverzaci.

Metoda simultánní pomoci při odezírání je metodou v současnosti kontroverzní. V počátcích nácviku, v komunikačně obtížných situacích je simultánní doprovod namístě. Ale jeho soustavné využívání vlastně popírá samotné možnosti odezírání. Z hlediska odezírání řeči se tu narušuje přímé propojení mezi věcnou a řečovou představou, protože mezi věcnou představu a příslušné artikulované slovo se vsouvají značky jako intermédiá a tvoří prostředníka. Vnímání dvou vizuálních znakových kódů simultánně je navíc velmi náročné a pro dětskou psychiku nepřijatelné (Krahlucová-Žatková, 1993).